

จิตสำนึกจากพิธีกรรม

ความเชื่อ และศักยภาพของท้องถิ่น*

กาญจนา แก้วเทพ

คณะสังคมศาสตร์และมานุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหิดล

ขอบเขต

เนื่องจากเรื่องราวที่จะกล่าวถึงต่อไปมีขอบเขตที่กว้างขวางมาก รวมทั้งยังมีคำหลายคำที่ยังเป็นปัญหาอยู่ (problematic) ภายในเนื้อที่อันจำกัด จึงจำเป็นต้องจำกัดขอบเขตของเรื่องที่จะกล่าวถึงดังต่อไปนี้

สำหรับคำว่า

"จิตสำนึก" จะกล่าวถึงจิตสำนึกในการต่อต้านระบบเป็นส่วนใหญ่

"พิธีกรรม" อันที่จริงการแสดงพิธีกรรม มีได้หลายด้าน ทั้งพิธีกรรมทางการเมือง ทางสังคม ในที่นี้จะเจาะจงเฉพาะการวิเคราะห์พิธีกรรมทางศาสนา ที่แสดงออกถึงศักยภาพของท้องถิ่น

และสำหรับกลุ่มคนที่จะกล่าวถึงนั้น จะจำกัดอยู่ที่กลุ่มชาวนา ซึ่งมีโลกทัศน์หลัก คือ ด้านศาสนา

1. ความสัมพันธ์ระหว่างแนวความคิดเรื่อง "สภาพความเป็นจริง (reality) "จิตสำนึก" (consciousness) และ "การปฏิบัติ" (practice)

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมโนทัศน์ทั้ง 3 นี้ มีจุดมุ่งหมายที่จะตอบคำถามว่า "จิตสำนึกของเราเกิดขึ้นมาได้อย่างไร วิชาสังคมวิทยาสมัยใหม่ทำการศึกษาเรื่องจิตสำนึกได้อธิบายว่า จิตสำนึกของพวกเราเกิดขึ้นมาจากเงื่อนไขสภาพความเป็นจริง (objective reality) ที่คนเรา (subject) ได้เข้าไปมีภาคปฏิบัติการ ผลลัพธ์ของปฏิสัมพันธ์ (interaction) ระหว่างปัจจัยทางภาวะวิสัย (ความเป็นจริง) และอัตวิสัย (ภาคปฏิบัติการของมนุษย์) จะค่อย ๆ สั่งสม และตกตะกอน (crystallization) ออกมาเป็นจิตสำนึก

ขอยกตัวอย่างเปรียบเทียบ เพื่อให้เข้าใจจำกัดความข้างต้นให้ง่ายขึ้น แต่ก่อนมีสภาพการทํานาของชาวนาไทยใช้วัวควาย (สภาพความเป็นจริง) การปฏิบัติการด้านการผลิตของชาวนาก็คือ การนำเอาวัวควายไปใช้ทำงานในนาเป็นประจำทุกวัน ระหว่างช่วงระยะเวลาที่ใช้

* บทความนี้มีฉบับปรับปรุงจากรายงานที่ผู้เขียนได้นำเสนอในการสัมมนาเรื่อง "ทฤษฎีและวิธีการการศึกษา เรื่องท้องถิ่น" จัดโดยสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย และสมาคมประวัติศาสตร์ฯ ระหว่างวันที่ 5-7 ธันวาคม 2528 โรงแรมซีวีว พัทยา

ก็ต้องมีการหยุดพักชั่วคราวโดยเฉพาะในช่วงตอนท้าย ๆ ที่ แดร์วอนจัด และเนื่องจากชั่วคราวเป็นสิ่งมีชีวิตเหมือนเช่น คนเรา เมื่อทำงานให้ประโยชน์แล้ว ก็ต้องมีการเหนื่อย เหนือ ขาวนาจึงสร้างความรู้สึกผูกพันเมตตาสัตว์เลี้ยงขึ้นมา หลังจากหมดหนานาแล้วก็มีกาฬพิริ เรียกว่าชั่วคราว เป็นการแสดงความรู้สึกขอบคุณต่อสัตว์ ปฏิบัติการภายใต้เงื่อนไขดังกล่าว ก่อตัวให้ขานนามจิตสำนึกที่สัมพันธ์กับสิ่งมีชีวิต มีความเมตตาต่อสัตว์เลี้ยง กิอคติ "ยามศึกใช้ ยาม ไข้ก็รักษา" และเห็นคุณค่าของสิ่งมีชีวิตร่วมโลกที่เป็นเพื่อน เกิดแก่เจ็บตาย

ปัจจุบันนี้ เมื่อเงื่อนไขความเป็นจริงเปลี่ยนแปลงไป ทำให้การกำหนดต้องหันมาใช้ควายเหล็ก วิธีการใช้ควายเหล็กแตกต่างจากการใช้ควายเลี้ยง เพราะจะไม่มีการหยุดพัก ยิ่งห้ามมากยิ่งได้งานมาก (จึงเท่ากับเป็นการส่งเสริมจิตสำนึกโลกโมโหสัน ให้มีความเป็นไปได้) สภาพการณ์ และปฏิบัติการของชาวเวแบบใหม่มีก้อให้เกิด จิตสำนึกอีกแบบหนึ่งที่แตกต่างกันไปจากเดิม

เราจึงอาจจะสรุปคำจำกัดความข้างต้นด้วยการ เลียนแบบคำกล่าวของ Descartes ที่ว่า "ฉันคิด ฉันจึงมี อยู่" ในการอธิบายจิตสำนึก เราอาจจะกล่าวได้ว่า "คน เราเป็นและคิด อย่างที่เขาทำอยู่" แต่ทว่าในการตีความ คำกล่าวนี้ มิได้ลงนัยยะไปในลักษณะตัวกำหนด (determination) เพราะคนเราก็มีเสรีภาพระดับหนึ่ง ในการ เลือกที่จะกระทำด้วย

มีคำ 2 คำ ที่อาจจะใช้แทนกันได้ คือคำว่า "จิตสำนึก" และ "อุดมการณ์" คำว่า "จิตสำนึก" หมายถึง ความถึงสภาวะของสำนึก ส่วน "อุดมการณ์" เป็นผลผลิต จากสภาวะอันนี้¹

เมื่อนำแนวคิดเรื่อง "ภาคปฏิบัติการ" มา ศึกษาเรื่อง "พิธีกรรม" เราก้ออาจจะพิจารณาได้ว่า การ ประกอบพิธีกรรม² ก็คือภาคปฏิบัติการอันหนึ่ง ซึ่งอาจจะทำ หน้าที่คอกย้าอุดมการณ์อันเดิมหรือในทางตรงกันข้าม อาจ จะเป็นปฏิบัติการที่ทำการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกจากแบบหนึ่ง (เช่น จากแบบยอมจำนน) ไปสู่จิตสำนึกอีกแบบหนึ่ง หาก 176

แต่อาจจะเป็นภาคปฏิบัติการ ที่มีลักษณะพิเศษกว่าแบบ ธรรมดาสักเล็กน้อย คือมีความเข้มข้น รุนแรง ลุ่มลึก เป็น พิเศษกว่าปฏิบัติการธรรมดา (ดังจะได้อีกกล่าวต่อไป)

2. ทฤษฎีของอัลธูซเซอร์ (L. Althusser) ที่ว่าด้วยการ "การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดจิตสำนึก อุดมการณ์"

อัลธูซเซอร์³ นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสได้สร้าง ทฤษฎีเกี่ยวกับจิตสำนึก อุดมการณ์ โดยเลียนแบบทฤษฎีว่า ด้วย "ทุน" ของมาร์กซ์ กล่าวคือ ทฤษฎีเกี่ยวกับทุนจะ อธิบายว่า หลังจากที่มีการผลิตทุนขึ้นมาแล้ว จะต้องมีการ นำทุนนั้นไปผลิตซ้ำ (reproduce) ทุนนี้จึงจะมีชีวิตยืนย าวเพราะได้รับการสะสมมากขึ้น

อัลธูซเซอร์ได้นำเสนอข้อคิดใหม่ 2 ประการคือ

1) นอกจากจะมีการผลิตทุน (material) ขึ้นมาแล้ว ยังต้องมีการผลิตความคิดเกี่ยวกับทุนนี้ควบคู่ ไปด้วย (spirit) เช่น ความคิดที่ให้คุณค่ากับทุน (ตัวอย่าง ที่อาจจะพอเทียบเคียงได้ เช่น ความคิดที่ว่ามีเงิน เรียก นื่อง มีทองเรียกพี่ เงินนี้หรือก็คือพระเจ้า) ความคิดที่ อยากรจะเอาทุนไปดำเนินกิจการ เพื่อจะได้ผลกำไร (ตัวอย่างคำกล่าวโบราณที่ว่า "อยากได้อะไรต้องหมั่นค้า" เป็นต้น) บรรดาความคิดที่กล่าวมานี้จะช่วยหล่อหลอมให้ระบบ ทุนหมุนเวียนต่อไปได้ ในทางตรงกันข้ามจะมีระบบความคิด อีกชุดหนึ่งที่ไม่ได้กับระบบทุน เช่น ความคิดเรื่อง "การกินของคดียุ่หอดิ สมณะ ไม่สะสม เงินทองเป็นของนอก กาย ตายแล้วก็เอาไปไม่ได้" ถ้าบรรดาความคิดชุดหลังนี้ กลายเป็นกระแสของความคิดในสังคม ระบบการผลิตและ ทุนนี้เวียนวนจะมีปัญหา

2) ในส่วนนี้เกี่ยวกับการผลิตความคิด ก็เช่น เดียวกันกับกระบวนการผลิตทุน กล่าวคือหลังจากผลิตความ คิดอันหนึ่งขึ้นมาแล้ว จำเป็นต้องมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด⁴ ระบบความคิดนั้น มิฉะนั้น ความคิดอันนั้นก็สูญหายไป ในโลกเรามีคนผลิตความคิดเรื่องต่าง ๆ ขึ้นมานับเป็น พันล้านเรื่อง แต่ความคิดอันที่จะยืนยาวต่อมาได้นั้น จะ ต้องเป็นความคิดที่ได้รับสืบทอดเท่านั้น⁵

สำหรับเงื่อนไขที่จำเป็น สำหรับกระบวนการ ผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดความคิด ได้แก่

1) **ต้องมีสถาบันต่าง ๆ** ยกตัวอย่าง เช่น ในภพวิสัยของภาคเหนือ ก่อสถาปนาพุทธศาสนาจะแผ่ขยายเข้าไป ชาวลาหณาจะมีสถาบัน "ลุ่มของ" ซึ่งทำหน้าที่ทุกอย่าง เช่น อบรมลูกหลาน เป็นที่ประชุม ทำพิธีแบบถือผี (animism) สอนศีลข่อย ฯลฯ วันธรรมประเพณีแบบศีลข่อยได้รับการสืบทอดก็โดยอ่าน "ลุ่มของ" นี้ ต่อมาเมื่อพุทธศาสนาเข้าไปแทนที่การถือผี และการบูชาบรรพบุรุษ พุทธศาสนาก็สร้าง "สถาบันวัด" ขึ้นมาทำหน้าที่แทน "สถาบันลุ่มของ" ดังนั้นศีลข่อยและการถือผีจึงค่อยๆ เลือนไป สำหรับในหมู่บ้านชนบทนั้น ยังมีสถาบันเก่า ๆ อีกหลายสถาบันที่ยังไม่ได้รับการศึกษาอย่างแท้จริง เช่น สถาบันแห้วบ้าน เป็นต้น

2) **ต้องมีการรวม** เราอาจจะแบ่งเป็นกิจกรรมในสังคฆออกได้เป็น 2 ประเภทคือ

2.1) **กิจกรรมในชีวิตประจำวัน** เป็นรูปแบบหลักของการถ่ายทอดจิตสำนึก อุดมภาพของสังคมโบราณ ลักษณะของการอบรมสั่งสอนสมัยก่อนจะสอดแทรกอยู่ในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ในชีวิตประจำวันโดยไม่แยกออกจากกัน เช่น แม่จะสอนลูกสาวตอนเข้าครัวทำกับข้าว พ่อจะสอนลูกชายตอนแจกสำรับ ในภาคอีสานคนแก่คนแก่จะอบรมลูกหลานในขณะดำข้าวที่ปลายครมเอง เป็นต้น

บรรดากิจกรรมต่าง ๆ ในชนบท เช่น การลงแขก เอาแรง เอามือเอารัน สร้างบ้าน บวชลูก เมาศพ ล้วนแต่เป็นกิจกรรมที่สืบทอดจิตสำนึก อุดมภาพ ในภาพ "ช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน" ในชุมชนทั้งสิ้น ถ้าหากกิจกรรมเหล่านี้สูญหายไปและถูกแทนที่ด้วยกิจกรรมการว่าง การแข่งขันกันตัดราคาขายผลผลิต จิตสำนึกในการแข่งขันก็จะเกิดขึ้น

ในการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรม ในชีวิตประจำวันของชาวชนบทนั้น ยังมีกิจกรรมอีกหลายประเภทที่สามารถจะสะท้อนให้เห็นลักษณะจิตสำนึกของชาวเราได้เช่น ด้าน space : การใช้พื้นที่มา เกี่ยวมา บริเวณบ้าน และด้านกาลเวลา : การหมุนเวียนของฤดูกาล การจัดการกิจกรรมในแต่ละช่วงเวลา⁷ เป็นต้น

2.2) **กิจกรรมในพิธีกรรม** เป็นรูปแบบกิจกรรมชนิดพิเศษ ซึ่งอาจจะเป็นการสืบทอดจิตสำนึกแบบใดแบบหนึ่งอย่างเข้มข้น ตัวอย่างเช่น พิธีบูชาผีบรรพบุรุษร่วมกัน พิธีไหว้ผีเหมืองฝาย (ซึ่งเน้นจิตสำนึกในด้านความสามัคคี การแบ่งปันอย่างยุติธรรม การเห็นคุณค่าความสำคัญของน้ำ) พิธีครอบมือและไหว้ครูของหนังตะลุง⁸ พิธีขวัญควาย พิธีชายเขยในภาคอีสาน (รูปแบบที่ชุมชนเข้ามาบริหารจัดการปัญหาภายในครอบครัว)

กระบวนการสืบทอดดังกล่าว ที่จำเป็นต้องมีการลงมือปฏิบัติการอยู่ตลอดเวลา⁹ เป็นตัวอธิบายความคงทนของอุดมภาพ จิตสำนึกอันหนึ่ง ๆ ไม่ว่าจะเป็นอย่างใดก็ตามหรืออุดมภาพต่อต้นกำเนิดตาม หากฝ่ายใดหมดโอกาสที่จะได้ปฏิบัติการสืบทอดอุดมภาพ หรือวัฒนธรรมนั้น ๆ ก็ต้องหมดลมหายใจเช่นเดียวกับ "หุ่น" อย่างไรก็ตาม การสืบทอดทางอุดมภาพนี้ ก็อาจจะมีการดัดแปลงรูปแบบจากเดิมไปจนแทบจะจำไม่ได้ และเราจะมองเห็นความต่อเนื่องของอุดมภาพเดิมได้ ก็ต่อเมื่อได้ทำการวิเคราะห์แล้วเท่านั้น ตัวอย่างเช่น เราจะต้องตั้งคำถามว่า ในขณะที่คนหนุ่มสาวสมัยใหม่ไม่ได้ไปวัดฟังเทศน์แล้ว เหตุใดจึงยังคงเชื่อเรื่องเวรกรรมชาติเข้าชาติมาอยู่อีกเล่า บางทีการสืบทอดอุดมภาพดังกล่าว อาจจะถูกฝังในเพลงไทยสากลหรือละครโทรทัศน์ก็เป็นได้

3) **ระยะเวลา** การศึกษาทางสังคมวิทยาแบ่งประเภทของช่วงระยะเวลาออกเป็น 2 ช่วงคือ

3.1) ระยะเวลาปกติ (normal time)

3.2) ระยะเวลาวิกฤต (critical time)

ในการวิเคราะห์กิจกรรมหนึ่ง ๆ เราต้องดูมิติของระยะเวลาประกอบด้วย เราจึงจะเข้าใจความหมาย (meaning) ของการทำกิจกรรมนั้น ๆ ตัวอย่างที่ทำการศึกษากันมากในเมืองไทยเกี่ยวกับความเชื่อ เรื่องพระศรีอารีย ก็คือกิจกรรมการสวดพระมาลัยในเจ็ดงานศพ⁹ การจัดงานบุญพระเวส หนังสือคำทำนายทายทักแห่งที่พระใช้

เทคโนโลยี กิจกรรมเหล่านี้ล้วนเป็นการสะท้อนความเชื่อเรื่อง พระศรีอารียให้คงอยู่ และเป็นกิจกรรมที่เมื่อกระทำอยู่ใน ระยะเวลาปกติ จะมีความหมายอย่างหนึ่ง เช่น ฟังเทศน์ เพื่อสะสมบุญ แต่ทว่าหากทำกิจกรรมเหล่านี้ในระยะเวลา วิกฤต ความหมายและการตีความเนื้อหาในบทสวดนี้อาจ จะมีความหมายไปอีกแบบหนึ่ง ดังเช่นที่พบว่า เวลาที่เกิด ภัยพิบัติมากมาย ข้าราชการกตัญญูและกตัญญูประชาชน อย่างหนักหน่วง สภาพเศรษฐกิจย่ำแย่ เนื้อหาในคำสวด เหล่านี้ จะมีความหมายไปในทำนองปลุกเร้าให้ประชาชน ตื่นตัวต่อสู้ให้ได้¹⁰

3. ข้อเหวี่ยงและข้อแย้งระหว่าง "จิตสำนึกกับใช้ระบบ" และ "จิตสำนึกต่อต้านระบบ"

การศึกษาเรื่อง จิตสำนึกในยุคสมัยใหม่นี้ได้ แบ่งประเภทจิตสำนึกออกเป็น 2 แบบอย่างชัดเจน¹¹ คือ

3.1) จิตสำนึกที่มุ่งรับใช้ระบบที่เป็นอยู่ เช่น จิตสำนึกการยอมรับความไม่เท่าเทียมในสังคม ด้วยทฤษฎี เวนเจอร์และโซควาสนา

3.2) จิตสำนึก ที่มุ่งเปลี่ยนแปลงระบบที่เป็น อยู่ เช่น จิตสำนึกที่มุ่งถึงชีวิตที่ดีกว่าสังคมที่ยุติธรรมกว่า สงบสุขและมีสันติสุขกว่าปัจจุบัน

ถ้าหากเราใช้เกณฑ์ของ Redfield มาแบ่ง วันธรรมในวันสังคมออกเป็น 2 แบบ คือ วันธรรมใหญ่และ วันธรรมย่อยแล้ว โดยทั่วไปเราอาจจะกล่าวสรุปได้ว่า เนื้อหาของวันธรรมใหญ่ มักจะบรรจุเอาจิตสำนึกที่รับใช้ ระบบ ในขณะที่วันธรรมย่อยมักจะแฝงเอาการต่อต้าน ความคิดด้วยระบบที่เป็นอยู่เอาไว้ด้วย¹² ในหลายส่วน จิตสำนึกทั้ง 2 ประเภทนี้จะตกผลึกอยู่ในภาษา ตัวอย่าง เช่น จิตสำนึกต่อต้านข้าราชการ (officialdom) ของ ชาวบ้านอีสาน จะปรากฏอยู่ในคำเทศน์มหาชาติ 4 ประการที่มาถึงโดยไม่รู้ตัว คือ เหน้แล้ง เน้ห่มม ใจรปลัน และข้าราชการ¹³ ในบางแห่งการเข้าภาษาเหล่านี้จะแสดง ออกในศิลปะการแสดง เช่น ทางภาคเหนือมีการเล่นขอ- เก็บมา ทิมเนื้อหาคำร้องเปิดเผยถึง พฤติกรรมของ ข้าราชการที่ขสมเลาเร็ดเอาเปรียบประชาชน หรือเนื้อหา

178

เพลงกล่อมเด็กในภาคใต้ ล้วนแต่เป็นการคำขวัญข้าราชการ เป็นส่วนใหญ่¹⁴

มีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับจิตสำนึก อุดม กาวณี 2 ประเภทที่กล่าวมา คือ ก) ที่กล่าวมา คือ

ก) มาเนไฮม์ (K. Mannheim)¹⁵ ได้ เสนอว่า เนื้อหาของอุดมภาพหนึ่ง ๆ อาจจะเป็นไปได้ทั้ง อุดมภาพแบบแรกหรือแบบที่สอง (คือรับใช้หรือต่อต้าน ระบบ) ทั้งนี้อยู่แล้วแต่ภารกิจทางประวัติศาสตร์ของอุดม- ภาพนั้น ในสังคมหนึ่ง ๆ ช่วงระยะเวลาหนึ่ง ๆ ตัวอย่าง เช่น ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย อาจจะทำให้เป็นความ เชื่อที่รับใช้ระบบก็ได้ หากมีการตีความให้เน้นหนักอยู่ที่การ รอคอยอย่างสงบ และศอกย้าความชอบธรรมของกษัตริย์ องที่ปัจจุบันปกครองอยู่ระหว่างการรอคอย ในบางกรณีนี้ ข้าราชการจะเกิดความเชื่อที่ต่อต้านระบบก็ได้ อย่างเช่นการ ตีความของบรรดาชนวนการเคลื่อนไหว ของชาวนาในอดีต ทั้งหลาย

ข้อสรุปเบื้องต้นก็คือ สำหรับอุดมภาพหนึ่ง ๆ ใน ตัวของมันเองแล้วไม่ได้ถูกกำหนดลงไปอย่างตายตัวว่าจะมี ธรรมชาติเป็นอะไร ต้องแล้วแต่การทำหน้าที่ของอุดมภาพ นั้น ๆ ในสังคมหนึ่ง ๆ ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ๆ

ข) ในขณะที่อุดมภาพทั้งสองชนิดต่างก็มีส่วน ที่เหมือนกันบางประการ เช่น ต่างก็ทำหน้าที่ให้ความชอบ- ธรรม ให้คำอธิบาย ให้หลักอ้างอิงทางศีลธรรมแก่กลุ่มมี เป็นเจ้าของอุดมภาพนั้น แต่อุดมภาพทั้งสองก็มีข้อ แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัดเจน กล่าวคือ อุดมภาพที่รับ ใช้ ระบบนั้นจะมีการแสดงออกทั้งเนื้อหา และรูปแบบการ ถ่ายทอดที่กระทำอย่างเปิดเผย เราจะมองเห็นเนื้อหาและ การถ่ายทอดของอุดมภาพหลักในวันธรรมใหญ่ได้ โดยทั่ว ไป เช่น ในการแสดงหนังตะลุง ตัวเอกหรือตัวเจ้านายจะ พูดภาษากลาง ส่วนตัวคนใช้จะพูดภาษาใต้¹⁶ อันสะท้อน ให้เห็นถึงลำดับชั้นของอำนาจ ของการให้คนทำหน้าที่ แต่ ภาษาที่แสดงผ่านชนิดของตัวละคร ส่วนอุดมภาพที่ต่อต้าน มีเนื้อหาและการแสดงออกในลักษณะหลบบ ๆ ซ่อน ๆ แฝง- รั้น ปลอมแปลงตัวเอง ทำให้บางครั้งผู้รับข่าวสารไม่

สามารถอ่านความหมายที่อยู่ภายใน ตัวอย่างเช่น ในภาคอีสานจะมีสิ่งที่เรียกว่า "หนังสือ หน้าหา" หนังสือก็คือสิ่งที่เรารู้จักกันในรูปแบบหนังสือธรรมดาทั่วไป แต่สำหรับ "หน้าหา" เป็นตัวเขียนที่ผู้อ่านจะต้องไปตีความหมายหาความหมายเอาเองหรือมี "ตัวเสียง" ซึ่งเป็นรหัสลับเวลาจะเผยแพร่ข่าวกบฏ หรือตัวอย่างเนื้อหาทางการเมืองที่แฝงอยู่ในรูปแบบของเพลงกล่อมเด็กของทางภาคใต้ โดยที่การกล่อมเด็กนั้นเป็นเรื่องของเด็กและผู้หญิง เป็นต้น

ค) โกลมานน์ (L. Goldmann)¹⁷ ตั้งสมมติฐานว่า อันที่จริงในคน ๆ หนึ่งหรือคนกลุ่มหนึ่ง จะมีจิตสำนึกทั้ง 2 อย่างปะปนกันอยู่เสมอ เหมือนเหรียญมีด้านสองด้าน เพียงแต่จะมีอันใดเป็นหลัก เป็นรอง อันใดจะแสดงออก อันใดจะแฝงเร้น เท่านั้นเอง ดังนั้นบรรดาเงื่อนไขจากภายนอก เช่นบรรยากาศทางการเมือง ภาวปฏิบัติการของกลุ่มที่ต้องการการเปลี่ยนแปลง วิกฤตการณ์ของสภาวะทางเศรษฐกิจ จุดอ่อนของชนชั้นปกครอง ในช่วงระยะเวลาอัน ฯลฯ เงื่อนไขที่กล่าวมานี้จะส่งผลต่อการพลิกกลับไปกลับมาระหว่างจิตสำนึกทั้ง 2 ประการและปฏิสัมพันธ์ (interaction) ระหว่างเงื่อนไขภายนอกกับจิตสำนึกภายในยังเป็นตัวกำหนดรูปแบบทิศทาง การแสดงออกของจิตสำนึก เช่น ในภาพของชาวมาจันในครั้งอดีต เมื่อยามเกิดภาวะแห้งแล้ง ข้ำยากมากแพง ถ้าพระเจ้าแผ่นดินเข้มแข็ง คุร้าย ชาวมาจันจะใช้วิธีฆ่าบุตรหลานเพื่อลดปริมาณคนกินอาหาร แต่ถ้าพระเจ้าแผ่นดินอ่อนแอและมีหัวหน้าการต่อสู้เกิดขึ้นมากก็จะก่อการกบฏจลาจล¹⁸ เป็นต้น

4. การแบ่งรูปแบบการสื่อสารในสังคมของบล็อก (Maurice Block)

บล็อก¹⁹ ได้เสนอให้แบ่งรูปแบบกิจกรรมการสื่อสารในสังคมออกเป็น 2 แบบ

- 1) แบบพิธีกรรม
- 2) แบบชีวิตประจำวัน

และเขายังได้นำเสนอต่อไปว่า ส่วนมากแล้วกิจกรรมรูปแบบพิธีกรรม มักจะเป็นกิจกรรมที่สืบทอดคุณความดีที่ใช้ระบบดั้งเดิมที่กล่าวมาข้างต้น เหตุผลเนื่องมาจากกลุ่มผู้มีอำนาจในสังคมมักจะเป็นผู้ผูกขาดในการประกอบพิธี

กรรมเป็นส่วนใหญ่ ส่วนกิจกรรมในรูปแบบที่ดำเนินอยู่ในชีวิตประจำวัน มักจะปฏิบัติการที่สืบทอดคุณความดีต่อต้านระบบ ทั้งนี้เนื่องมาจากปฏิบัติการดังกล่าวมีพื้นฐานมาจากสภาพชีวิตที่เป็นจริง

หลักการแบ่งแยกดังกล่าวของบล็อก แม้ว่า จะมีส่วนถูกต้องเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีได้ถูกต้องไปทั้งหมด ดังเช่นข้อคัดค้านของทานาเบ (S. Tanabe)²⁰ ที่เสนอว่า หลักการที่บล็อกเสนอมานั้น แม้ว่าจะสามารถอธิบายได้ในภาพส่วนใหญ่ แต่ก็มีใช้ว่าจะต้องเป็นไปตามหลักการนั้นในทุกกรณี อาจจะมีพิธีกรรมบางอย่างที่ทำหน้าที่สืบทอดคุณความดีต่อต้านระบบก็เป็นไปได้ ในที่นี้ผู้ใช้เขียนยกตัวอย่างแสดงให้เห็นลักษณะพิธีกรรม 2 อย่าง ที่มีความแตกต่างกันในเนื้อหาที่รับใช้คุณความดีแต่ละชนิด อย่างเช่น กษัตริย์มีการขยายพุทธศาสนาจากส่วนกลางลงไปครอบงำบรรดาเมืองทั้งหลาย (ซึ่งเป็นภารกิจอภิปาฏิหาริย์ทางด้านการเมืองที่แสดงออกในศาสนาและพิธีกรรม) ทุกวันนี่ เราจะได้ฟังเรื่องเล่าปรัมปรา (myth) และได้เห็นการประกอบพิธีกรรมที่มีเนื้อหาแสดงการต่อสู้ระหว่างดีต้องดีและพระพุทธรเจ้า เช่น การต่อสู้ระหว่างปู่และย่า (นิบรพบุรุษของชาวลาณา) กับพระพุทธรเจ้า (ตัวแทนศาสนาจากส่วนกลาง) และเรื่องราวส่วนใหญ่จะจบลงด้วยการพ่ายแพ้ของดีต้องดี อย่างไรก็ตาม ก็ปรากฏว่ามีเมืองที่บางตัวที่มีชัยชนะเหนือพระพุทธรเจ้า เช่น กษัตริย์ของย่ำขัวขัวที่มีเรื่องเล่าย่อ ๆ ว่า ย่ำขัวขัวเป็นผีประจำเมล็ดข้าวทุกเมล็ดและมีหน้าที่ช่วยปกป้องรักษาให้มีข้าวอุดมสมบูรณ์ เมื่อครั้งที่ผู้คนพากันไปนมัสการพระพุทธรเจ้ามากกว่าย่ำขัวขัว ย่ำขัวขัวจึงหนีออกจากเมืองหายไป ต่อมาก็เกิดปรากฏการณ์ความแห้งแล้งอดอยากทั่วไป พระพุทธรเจ้าจึงต้องยินยอมให้ไปอัญเชิญย่ำขัวขัวกลับคืนมา และให้ชาวบ้านนมัสการย่ำขัวขัวมากกว่าพระพุทธรเจ้า ดังมีคำกล่าวที่ว่า "คุณย่ำขัวมี 69 คุณพระพุทธรเจ้ามี 56"

และเมื่อพิจารณาจากเนื้อหาของกบฏชาวมา เรา ก็จะพบข้อยืนยันได้ว่า ในขบวนการเคลื่อนไหว ชาวนา เกือบจะทุกครั้งจะต้องมีการประกอบพิธีกรรมเป็นส่วนหนึ่ง ร่วมอยู่ด้วย ซึ่งแสดงว่ามิติของพิธีกรรมนั้น มิได้ผูกขาด

สำหรับการสืบทอดอุดมภาพหลักเท่านั้น เพราะกลุ่มต่อต้านก็สามารถจะช่วงชิงมาใช้ได้เช่นกัน และในตนเองเดียวกัน กิจกรรมบางอย่างในชีวิตประจำวันก็อาจจะถูกเชื่อมเอาอุดมภาพหลักเข้าไปได้ด้วยเช่นกัน

ในขั้นนี้ เราสามารถจะให้คำนิยามเชิงสังคมวิทยาเกี่ยวกับพิธีกรรมได้ว่า การประกอบพิธีกรรมจึงเป็นการจัดระบบบรรดาปัจจัยต่าง ๆ เข้าด้วยกันเป็นพิเศษ เช่น การใช้สัญลักษณ์ (จะใช้สิ่งใดอะไรเป็นเครื่องบูชา การใช้เหล้า หรือใช้ใบโพธิ์ มีความหมายทางสัญลักษณ์อย่างไร) การจัดสถานที่ประกอบพิธีกรรม (ในภพของกฎหมายมา มักจะมีการจัดสถานที่ทำพิธีตามที่ตั้งระบุอยู่ในคำทำนาย) การใช้เวลา (การหาฤกษ์ยาม) โอกาส (กระทำก่อนหรือหลังเก็บเกี่ยว) การใช้ตัวบุคคลที่ประกอบพิธี (เป็นใคร หญิงหรือชาย) และข้อกำหนดการมีส่วนร่วมเฉพาะเจาะจงจากผู้เข้าร่วมพิธี เป็นต้น เมื่อเราวิเคราะห์หาคูคิดต่าง ๆ ในพิธีกรรม เราจะพบทั้งมิติด้านความเข้าใจ (เช่น เนื้อหาในบทสวดหรือการอ่านคำทำนายลายแทงเกี่ยวกับพระศรีอาริย์) มิติด้านอารมณ์ความรู้สึก (ความขมใจ ความหวัง) และมิติด้านค่านิยมปฏิบัติที่ระบุเอาไว้อย่างชัดเจนแน่นอนว่าจะต้องทำอะไรทั้งนี้บ้างและถ้าเราวิเคราะห์พิธีกรรมในแง่ของอุดมภาพ การทำพิธีกรรมของฝ่ายต่อต้าน ก็จะเป็นการขับไล่อุดมภาพจิตสำนึกเก่า ๆ ออกไป และสอดใส่อุดมภาพใหม่ ๆ เข้าไปแทนที่ เช่น ภาพยูโทเปีย ของสังคมพระศรีอาริย์ ก็เป็นภาพที่ตรงกันข้ามกับภาพจิตสำนึกของสังคมปัจจุบันทั้งในด้านวัตถุ จิตใจ และคุณค่า และที่เข้าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ การประกอบพิธีกรรม ดังกล่าวนี้นี้จำเป็นต้องดำเนินไปหลายต่อหลายครั้ง ทั้งนี้เพราะลักษณะการตกผลึกที่คงทนของอุดมภาพแก่กันเอง

5. การประยุกต์ใช้ทฤษฎีบทสองชั้น มาอธิบายหน้าที่ของพิธีกรรม

อัลธูแซร์ได้วิเคราะห์ระบบโรงเรียนในระบบทุนนิยมเอาไว้ว่า โรงเรียนนั้นได้ทำหน้าที่สองชั้น สำหรับชั้นนอกที่ทุกคนมองเห็นก็คือ ทำหน้าที่ให้ความรู้ สอนเรียนเขียนอ่าน แต่หน้าที่ชั้นในซึ่งคนส่วนใหญ่ไม่ค่อยเห็น ก็คือ

ทำหน้าที่สืบทอดอุดมภาพหลักของสังคม²¹

การวิเคราะห์หน้าที่ของพิธีกรรมก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือ ตามปกติเวลาเราดูการประกอบพิธีกรรมจากภายนอก เราจะมองเห็นว่าพิธีกรรมได้ช่วยตอบสนองความต้องการเฉพาะหน้าของคน ไม่ว่าจะเป็นการรักษาโรค การสะเดาะเคราะห์ การเยียวยาทางด้านจิตใจ²² ส่วนหน้าที่เนื้อในของพิธีกรรมนั้น ก็คือ การสืบทอดทางอุดมภาพ (ไม่ว่าผู้ปฏิบัติพิธีกรรมหรือผู้เข้าร่วมจะรู้ตัวหรือไม่ก็ตาม) ซึ่งจะเป็นอุดมภาพของฝ่ายใดขึ้นอยู่กับว่าฝ่ายใดเป็นฝ่ายประกอบพิธีกรรม

ดังนั้น ในการวิเคราะห์พิธีกรรม เราจึงอาจจะใช้เกณฑ์ (categories) เหล่านี้มาพิจารณาดู เพื่อตอบคำถามข้างต้น คือ²³

- 1) ศึกษาศักดิ์สิทธิ์และการกระทำ (practice and discourse) เพื่อทำการวิเคราะห์เนื้อหาของพิธีกรรมนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องอะไรบ้าง เช่นเกี่ยวกับความจงรักภักดีต่อรัฐ ความอุดมสมบูรณ์ การขับไล่วิญญาณชั่วร้าย การตอกย้ำความสามัคคีในกลุ่ม เครือญาติ เป็นต้น
- 2) คุุเป้าหมายที่พิธีกรรมนี้มุ่งแสดงออก
- 3) ศึกษารูปแบบสัญลักษณ์ เช่นเป็นสัญลักษณ์แห่งการต่อสู้ (เช่น การชกต่อย) หรือการยอมจำนนหรือสัญลักษณ์อื่น ๆ (เช่น นกพิราบหมายถึงสันติภาพ) ความหมายของสัญลักษณ์เหล่านี้ จะช่วยให้ เข้าใจทิศทางและธรรมชาติของพิธีกรรมนี้

6. การวิเคราะห์พิธีกรรม

มีเงื่อนไขอย่างน้อย 4 ประการ ที่จะกระตุ้นให้ศักยภาพของชุมชน (ซึ่งเคยเป็นศักยภาพที่สงบอยู่ แปรเปลี่ยนมาเป็นศักยภาพที่เคลื่อนไหวมีชีวิตชีวา) ได้แสดงออกถึงขั้วต่อตัวเป็นขบวนการเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลงสังคม คือ

- 1) มีสถานการณ์ปัจจุบันที่ตกอยู่ในวิกฤตการณ์ และมีสัญญาณต่าง ๆ ที่สื่อถึงลักษณะของยุคสมัย เงื่อนไขนี้เป็นเงื่อนไขทางภาวะวิสัย
- 2) มีผู้นำของขบวนการมาปรากฏตัว สัญญาณของการมาปรากฏตัวของผู้นำ แสดงถึงความพร้อมเพรียง

ของสหภาพฯที่จะสามารถมีปฏิบัติการได้ เจื่อนไซน์เป็น
เจื่อนไซท์อัครวิสัย

3) มีสังคมนิยมจินตภาพ (imagination)
เนื่องจากการที่จะชักชวนให้ผู้คนปฏิเสธ และละทิ้งสังคมนิยม
เดิมนี้จำเป็นต้องมีภาพพจน์ของสังคมนิยมใหม่มาเป็นข้อเสนอม

4) จำเป็นต้องมีภาคปฏิบัติการ เช่น การ
ปฏิบัติการของผู้นำหรือบรรดานักกิจกรรม (activist)
ในการที่กิจกรรมจะเป็นส่วนหนึ่งของภาคปฏิบัติการทั้งหมด

ในการวิเคราะห์พิธีกรรมในระหว่างการต่อสู้
เพื่อต่อต้านระบบเดิมของขบวนการเคลื่อนไหวชาวนา นั้น
เราจะวิเคราะห์มิติต่าง ๆ ดังนี้คือ

6.1) ความจำเป็นที่จะต้องพิธีกรรมขบวนการ
เคลื่อนไหว ในที่นี้ เราจะใช้หลักทฤษฎีของกรามสกี
(Gramsci)²⁴ นักปราชญ์ชาวอิตาลี ซึ่งได้อธิบาย
เอาไว้ว่า เมื่อกลุ่มผู้ปกครองจะทำกาปกครองประชาชน
นั้น พวกเขาจะต้องครอบครองฐานะที่เหนือกว่า (hege-
mony) ให้ครบในทั้ง 4 ด้านของชีวิตสังคมน กล่าวคือ

- ก) ทางด้านเศรษฐกิจ :
ตัวอย่างเช่นระบบเศรษฐกิจ
แบบศักดินา โพรจะต้องล้ม
ส่วย ถูกเกณฑ์แรงงาน เสีย
ภาษีอากรประเภทต่าง ๆ
- ข) ทางด้านการเมือง :
ประชาชนจะต้อง มาสักเลก
อยู่ในระบบไพร่สังกัดนาย
- ค) ทางด้านวัฒนธรรมและภูมิปัญญา :
ประชาชนจะต้องยอมรับอภิ-
สิทธิ์ของชาติกำเนิด ไม่คิด
แข่งบุญวาสนา มีแต่เจ้าฟ้า-
เจ้าแผ่นดินเท่านั้นที่ทรงภูมิ
ความรู้ ส่วนประชาชนชั้น
โง่เขลาเบาปัญญา
- ง) ทางด้านจริยธรรม :
กลุ่มผู้ปกครองจะเป็นคนดี-

สินศุกว่าอะไรคือดี อะไร
คือเลว เช่น กตัญญูต่อ
เจ้านายเป็นศุกค่าที่ดี

แต่ที่ว่ากระบวนการครอบครองฐานะ ที่เหนือ
กว่านี้ไม่เคยทำงานได้อย่างสมบูรณ์ในทุกสังคมน ในช่วง
ระยะเวลาหนึ่งจะต้องเกิดความขัดแย้งขึ้นมาในสังคมน ซึ่ง
อาจจะเป็นความขัดแย้งทางด้านผลประโยชน์ (เช่น
เจ้านายเรียกเก็บภาษีมากขึ้น) หรือความขัดแย้งทางด้าน
ศุกค่า J. Scott และ G. Rude²⁵ เสนอทฤษฎีที่มี
เนื้อหาคล้ายคลึงกันว่า ตามปกติความสัมพันธ์ระหว่าง
เจ้าศักดินากับชาวนานั้น ถึงแม้จะมีลักษณะเอาเปรียบ
ชูดริด แต่ก็มิระดับมาตรฐานที่แน่นอนระดับหนึ่ง กล่าวคือ
จะมีเพดานทางศีลธรรมที่กำหนดการเอาเปรียบชูดริดทาง
เศรษฐกิจที่เจ้าศักดินากระทำต่อชาวนา หากเมื่อใดก็ตาม
ที่เจ้าศักดินาเอาเปรียบ "ล้ำเส้น" เพดานนี้ไป ชาวนา
จะยอมรับไม่ได้ เมื่อเกิดความขัดแย้งในสังคมนจะเกิดขึ้น
และจะเกิดการเคลื่อนไหวชาวนาเพื่อแสวงหาเจ้าศักดินา
องค์ใหม่ที่มีปฏิบัติตามเพดานทางศีลธรรม (เช่นภาษีของ
กบฏพระศรีอริย์ หัวหน้านักบุญมักจะให้สัญญาว่า จะเรียก
เก็บภาษีให้น้อยลง หรืออนุญาตให้เสียเป็นเงินของแทนเงิน
ได้)

เมื่อความขัดแย้งเกิดขึ้นในทั้ง 3 มิติ การ
จัดการกับความขัดแย้ง ก็ต้องกระทำให้ครบทุกด้านเช่นกัน
การเรียกร้องต่อสู้ทางเศรษฐกิจ และการเมืองจะแสดง
ออกในรูปของการปฏิบัติการทางการเมือง และข้อเรียกร้อง
ทางเศรษฐกิจของขบวนการ ส่วนการต่อสู้ด้านศุกค่า
และวัฒนธรรมนั้น จะแสดงออกให้เห็นอย่างชัดเจนใน
รูปแบบของพิธีกรรม

ในด้านารต่อสู้ทางพิธีกรรมนี้ เราจะได้เห็น

1) การตีความใหม่ (Reinterpretation) ทั้งในแง่ศุกค่าและวัฒนธรรมที่มีอยู่ การตีความ
ใหม่นี้ อาจจะมีลักษณะที่ Scott เรียกว่า "ลักษณะท้องถิ่น
นิยม" (localism)²⁶ ทั้งนี้ เราอาจจะเข้าใจได้ว่า
เมื่อรัฐส่วนกลางได้แทรกแซงเข้าไปในท้องถิ่นนั้น ได้กด

อำนาจท้องถิ่นให้อยู่ภายใต้อิทธิพลรัฐส่วนกลาง (ดังกษัตริย์พุทธศาสนาจากส่วนกลางได้เข้าไปทำลาย ครอบงำมีประจำท้องถิ่นดังที่กล่าวมาแล้ว) ลักษณะการครอบงำนี้จะเป็นระบบคุณค่าว่า การมีลำดับชั้นทางสังคม (โดยที่แน่นอนว่า จะต้องมียุทธศาสตร์ส่วนกลางอยู่ชั้นบนสุดของลำดับชั้น) นั้นเป็นสิ่งจำเป็นและถูกต้องแล้ว ดังนั้น สำหรับการตีความจะไม่มีแก่นนำเอาระบบคุณค่าใหม่ (ดังที่ปรากฏในความเชื่อเรื่องเมื่อยุคพระศรีอริยมาตัง) ที่ให้คุณค่ากับความเสมอภาค เชื่อว่ามนุษย์ทุกคนจะมีศักดิ์ศรีเท่ากัน จะต้องไม่มีเจ้าไม่มีนาย ไม่มีการขูดรีด ซึ่งรูปแบบหลังนี้คือลักษณะของท้องถิ่นที่เคยเป็นมาก่อนหน้าที่ อำนาจภายนอกจะเข้าไป ซึ่งเท่ากับเป็นการรื้อฟื้น (revivalism) จิตสำนึกอิสระของชุมชน พร้อม ๆ กับเป็นการปฏิเสธการครอบงำของอำนาจรัฐส่วนกลางจากภายนอก

2) การพลิกกลับค่านิยมที่เคยเป็นรอง ให้มาเป็นหลัก ค่านิยมเคยแฝงเร้นให้มาเปิดเผยให้ทุกสิ่งทุกอย่างกลับหัวกลับหาง นี้คือลักษณะ reversals ของอุดมการณ์ใหม่ จิตสำนึกใหม่²⁷ ตัวอย่าง เช่น ในยามปกติ เนื้อหาของพุทธศาสนาฉบับอุดมการณ์หลักจะเน้นเรื่องนิพพานเป็น เรื่องหลัก อันเป็นเรื่องของโลกุตระธรรมและชีวิตภายหลัง แต่ในขณะที่เกิดขบวนการ ขบวนการกำลังต่อสู้อยู่นั้น จะมีการกล่าวถึงพุทธศาสนาฉบับที่เน้นเรื่องพระศรีอริย (ซึ่งเคยเป็นประเด็นรองในฉบับอุดมการณ์หลัก) โดยถือเป็นเรื่องหลัก พระศรีรัตนตรัยเป็นพุทธศาสนาที่เน้น เรื่องทางโลกและชีวิตในชาตินี้ "เดี๋ยวนี้และที่นี่" (here and now) ลักษณะดังกล่าวนี้ Scott เรียกว่าการทำ profanation ถึงศาสนา

ทั้งสองกระบวนการนี้ สามารถดำเนินการได้เนื่องจากมีรากฐานทางประวัติศาสตร์รองรับอยู่แล้ว กล่าวคือ มีการสืบทอดคุณค่าและเรื่องราวดังกล่าวอยู่บ้างแล้ว ในระยะเวลาปกติ เช่น มีการสวดพระมาลัยเพื่อกำหนดความเชื่อเรื่องพระศรีอริย มีการบอกเลิกกันต่อ ๆ มาถึงเนื้อหาในเพลงยาวพยากรณ์รุ่งศรีอยุธยา คำทำนายของพระเจ้าเสือ และนี่คือคำอธิบายความต่อเนื่องรับทอด

กันระหว่างกิจกรรมในชีวิตประจำวัน และกิจกรรมในพิธีกรรม

6.2) พิธีกรรมทำหน้าที่ยกระดับจิตสำนึกในการต่อสู้

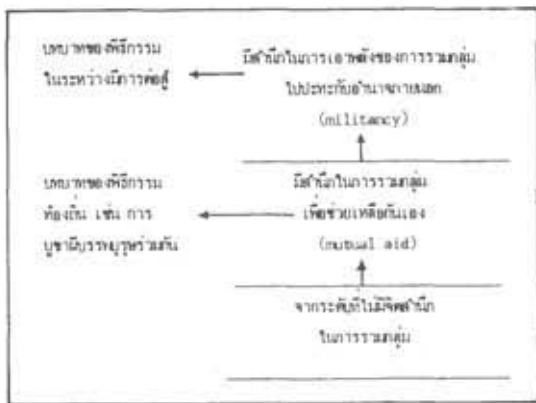
ในขบวนการต่อสู้ของขบวนการ จะต้องเกิดปรากฏการณ์ช่องว่างทางด้านเป้าหมาย และความเข้าใจระหว่างผู้นำและสมาชิกอยู่เสมอ โดยทั่วไปแล้วเป้าหมายของสมาชิกมักจะแนบอยู่เพียงด้านใดด้านเดียว เช่น ไม่ยอมเสียภาษี ยอยากขจัดเจ้าหน้าทีและอื่น ๆ แต่เป้าหมายของผู้นำนั้นจะมีลักษณะรอบด้าน (holistic) ดังนั้นเอาศัยการผ่านการทำพิธีกรรม ก็จะเป็นโอกาสให้ผู้นำช่วยยกระดับความเข้าใจและจิตสำนึกของสมาชิก ให้มีลักษณะรอบด้านมากขึ้น (สำหรับขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองแบบใหม่ หน้าที่ในด้านนี้ของพิธีกรรมก็เปรียบเสมือนการให้การศึกษาทางการเมืองนั่นเอง)

ดังนั้น ถ้าเราวิเคราะห์มิติต่าง ๆ ของเนื้อหาในการแสดงพิธีกรรม เราจะพบมิติทุกด้าน กล่าวคือ

- ด้านเศรษฐกิจ - จะกล่าวถึงการยกเลิกหรือการทดแทนการเสียภาษีในรูปแบบอื่น
- ด้านการเมือง - จะพูดถึงการมีศักดิ์ศรี ที่ประพฤตินถูกต้อง ตามทศพิชราชธรรม
- ด้านจริยธรรม - ผู้นำ และสมาชิกในขบวนการ จะพยายามแสดงภาพพจน์ความบริสุทธิ์ ของขบวนการ (purify) เช่น การกินอาหารมังสวิรัต การนุ่งขาวห่มขาว การรักษาศีลภาวนา ไม่พูดปด ฯลฯ
- ด้านวัฒนธรรม - จะเห็นการปฏิบัติที่ย้อนอายุหลัง มาสู่ระบบท้องถิ่นนิยม เช่น เน้นความภาคภูมิใจต่อพ่อแม่ (ลักษณะท้องถิ่นนิยมในแง่การนับถือระบบอำนาจที่มีอยู่ในเครือญาติ มิใช่ต่อ

ภายนอก) ในบางกรณี แม้แต่หัวหน้ากลุ่ม ก็ยังใช้คำสรรพนามเรียกแบบเครือญาติ เช่น พ่อ

ผลจากการเข้าร่วมพิธีกรรมต่อเนื่องเป็นเวลายาวนาน จะบ่มเพาะให้จิตสำนึกของสมาชิกมีลักษณะรุนแรงมากขึ้นเป็นลำดับ (radicalize) จนกระทั่งถึงระดับขั้นการเตรียมความคิดในการต่อสู้ปะทะกัน (militancy) เราอาจจะอธิบายระดับขั้นตอน ของจิตสำนึกรวมกลุ่ม (collective consciousness) โดยทั่วไปได้ตามขั้นต่อไปนี้ คือ

กระบวนการ radicalize นี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงจากมิติระดับความเข้าใจ ผนวกเข้ากับด้านอารมณ์ความรู้สึก และในท้ายที่สุดก็เป็นการเตรียมพร้อมของมิติด้านการแสดงออกเป็นภาคปฏิบัติ การแสดงออกถึงจิตสำนึกขั้นสูง ก็คือ การเตรียมเทวมนต์คาถาคาถากันเหนียว แจกหมากกันเอวูร เป็นต้น ในขั้นนี้บ่อน้ำสังเกตุว่า ในตัวศาสนานี้จะประกอบด้วย 2 ด้านคือ ด้านคำสั่งสอนซึ่งเป็นส่วนที่ให้คำอธิบาย และด้านไสยศาสตร์ซึ่งเป็นด้านปฏิบัติการในช่วงเวลาปกติ ก็มีการใช้ไสยศาสตร์เพื่อช่วยแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า เช่น เจ็บป่วย สะเดาะเคราะห์ และในช่วงเวลาสู้รบก็ได้ใช้ไสยศาสตร์ เพื่อเตรียมไปปะทะกับฝ่ายตรงข้าม

6.3) **ศักยภาพของจิตที่แสดงออกในรูปเอกลักษณ์ร่วม (collective identity) ตามปกติ พิธีกรรมทุกอันก็มีหน้าที่สร้างเอกลักษณ์ร่วม (collective**

identity) ให้แก่ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมอยู่แล้ว ด้วยการทำให้คนทั้งหมควมีความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาจากในแง่การต่อสู้ทางอุดมการณ์ ในการทำพิธีกรรมของวัฒนธรรมใหญ่ ก็คือความพยายามในการดูดกลืนเอาวัฒนธรรมย่อยเข้าไป เป็นส่วนหนึ่ง เข้าไปอยู่ในลำดับขั้นล่างของโครงสร้างในวัฒนธรรมใหญ่ เช่น การเรียงลำดับขั้นของพิธีไหว้ในการทำพิธีไหว้ผีเหมืองฝาย เป็นต้น

ดังนั้นในพิธีกรรมต่อต้านก็เป็นวิธีการ "ใช้ดาบเน้นศึกลอง" เช่นกัน คือเป็นความพยายามที่จะแยกเอาวัฒนธรรมใหญ่ ด้วยการสร้าง "เอกลักษณ์ร่วม" เฉพาะในกลุ่มเล็ก ๆ ที่ต่างไปจากวัฒนธรรมใหญ่ หรืออาจจะกล่าวได้ว่า เป็นการให้ทั้งกระบวนการ differentiation และ integration ไปพร้อม ๆ กัน คือ สร้างความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในกลุ่มเล็ก ๆ (integration) เพื่อจะแยกตัวเองออกจากกลุ่มใหญ่ (differentiation) และจะเอาพลังสามัคคีจากภายในนี้ไปปะทะกับภายนอก

ดังนั้นในพิธีกรรมที่แสดงในการต่อต้าน เราจะให้เห็นการใช้สัญลักษณ์เดียวกับภายในกลุ่มย่อย ที่มีความแตกต่างจากสัญลักษณ์ที่ใช้กันอยู่ในกลุ่มใหญ่ เช่น

- การนุ่งขาวห่มขาว (ด้านเครื่องแบบแต่งกาย)
- ภาษาพูด (จะมีการพูดคำที่ไพเราะ เรียกคุณพ่อคุณแม่)
- มีกิจกรรมร่วม (collective action) เช่น การชวนกันไปเก็บดอกไม้ ร่วมชุมชนเพื่อนรำ
- มีวีรบุรุษร่วม (collective hero) เช่น พระพุทธเจ้าองค์ที่ 5

ผลสืบเนื่องจากการมีเอกลักษณ์ร่วม ก็คือ การเกิดความอัมใจ (vitalism) อันเป็นไปตามหลักการจิตวิทยากลุ่ม (mass psychology) เกิดความพร้อมที่จะเปรียบจากความเชื่อ และอารมณ์ความรู้สึกให้มาเป็นภาค

ปฏิบัติการ

และจากการมีเอกลักษณ์ร่วม ก็ยังทำให้ความไม่พึงพอใจของปัจเจกบุคคลแต่ละคน ได้รับการรวมศูนย์ให้กลายเป็นภาพประท้วงแสดงออกรวมหมู่

มีข้อที่น่าสนใจเกี่ยวกับกระบวนการ ที่จะเลือกคนเข้าร่วมกลุ่ม เนื่องจากในสมัยโบราณไม่มีวิธีการสมัครเข้าองค์กรหรือขบวนการใด ๆ ด้วยรูปแบบที่เป็นทางการ เช่น การเขียนใบสมัครอย่างเช่นในสมัยปัจจุบัน วิธีการคัดเลือกคนที่เข้าร่วมขบวนการนี้ใช้วิธีการ 2 ด้าน คือ ทั้งขู่และทั้งปลอบใจให้รางวัล (reward and punishment) เทคนิคโดยส่วนใหญ่ที่ใช้ก็คือ จะมีการบอกแล้วว่า จะมีเหตุการณ์ที่ถูกตัดสินเอาไว้ล่วงหน้าแล้วว่า จะต้องเกิดอะไรขึ้นบ้าง ในเมื่อยุคสมัยมาถึง เพราะฉะนั้น "หายนะ" ที่จะมาถึงจะต้องเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ก็มีวิธีจะ "ล่องหน" (transcendent) หายนะนั้นได้ ถ้าทำตามหลักหรือคำสั่งที่กลุ่มผู้นับถือมาบอก การทำตามก็จะได้รับรางวัลในขั้นแรก คือสามารถล่องหนหายนะได้ และยังสามารถได้รับรางวัลทางวัตถุในขั้นต่อไป เช่น ก้อนหินที่เก็บเอาไว้จะกลายเป็นเงินทอง เป็นต้น ส่วนการลงโทษก็คือ คนที่ไม่ยอมทำตาม ก็จะต้องตกเป็นเหยื่อของมันด้วยในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ลมจะพัดหายไป ยักษ์จะมากขึ้น ฯลฯ จากหลักดังกล่าว ทางฝ่ายขบวนการก็จะสามารถตรวจสอบและจำแนกได้จากการกระทำตามของประชาชนว่าใครบ้างเข้าร่วมกับตน

6.4) พหิทธิกรรมทำให้ความชอบธรรม (Legitimize) ต่อขบวนการ เนื่องจากอุดมการณ์เก่าคงอยู่ได้ก็เพราะความชอบธรรมในหลัก 2 ประการคือ

ก) สามารถที่จะให้คำอธิบายที่มีเหตุผล ตัวอย่างเช่น คำนำเนตของการเกิดกษัตริย์

ข) มีกฎเกณฑ์ที่ต้องปฏิบัติตาม เช่น ศลพิธีราชาธรรม ศลของกษัตริย์

ดัชนี (indicator) ที่พิสูจน์ความชอบธรรมของอุดมการณ์ และผู้ปกครองกลุ่มเก่า ก็คือ ความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง ความอุดมสมบูรณ์ทั้งทางธรรมชาติและสังคม เป็นต้น

184

ฉะนั้น เมื่อฝ่ายต่อต้านก่อตัวขึ้นมาก็จำเป็นต้อง

2 ด้านในเวลาเดียวกัน

ก) ต้องเขาระง่อนความชอบธรรมของกลุ่มผู้ปกครองเก่า คือ การตีความภาวะไม่สงบเรียบร้อย เตือนร้อนไปทั่วทุกหย่อมหญ้า ความไม่อุดมสมบูรณ์ทั้งธรรมชาติและสังคมที่เกิดขึ้น ว่าเป็นสัญญาณแสดงให้เห็นว่า "กษัตริย์องค์เก่าหมดบุญแล้ว หรือไม่มีกษัตริย์ราชาธรรม เป็นต้น

ข) จะต้องสร้างความชอบธรรมให้กลุ่มของตน ซึ่งโดยส่วนใหญ่แล้วผู้นำขบวนการชาวนาจะใช้วิธีอ้างอิง (identify) ตัวเองกับประวัติศาสตร์ เช่น เมื่อประวัติศาสตร์ของศาสนาทำนายว่า จะมีพระพุทธเจ้าองค์ที่ 5 มาเกิด ผู้นำขบวนการชาวนาก็จะอ้างว่า "ตนเองนั้นแหละคือพระพุทธเจ้าองค์ที่ 5 ที่มาเกิด" หรือเป็นกษัตริย์ที่สามารถจะมาปลดปล่อยประชาชน ให้พ้นจากความทุกข์ยากเตือนร้อน ทั้งนี้เพราะมีข้อตกลงและความเชื่อเกี่ยวกับผู้ปกครองว่า "เมื่อกษัตริย์องค์ปัจจุบันหมดบุญหรือไม่มีกษัตริย์ข้อตกลง ประชาชนก็มีสิทธิที่จะเรียกร้องกษัตริย์องค์ใหม่ที่มีบุญยิ่งกว่าเหมาะสมยิ่งกว่า (just king/trucking) เมื่อทำการวิเคราะห์กระบวนการอ้างอิง (identification) ของผู้นำชาวนา จะเห็นว่า มีวิธีการต่าง ๆ นานา เช่น การเปลี่ยนชื่อของผู้นำให้เหมือนกับชื่อกษัตริย์ในประวัติศาสตร์ การแสดงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ให้เหมือนเทพพระโพธิสัตว์เคยทำได้ การแสดงลักษณะบางอย่างทางร่างกายที่คล้ายคลึงกับลักษณะของวีรบุรุษในประวัติศาสตร์ เป็นต้น นอกจากนี้ตามหลักการวิเคราะห์ระดับ และชนิดของจิตสำนึกของกระบวนการหนึ่ง เราอาจจะใช้แหล่งที่เป็นตัวอ้างอิงของขบวนการ เป็นเกณฑ์ขั้นหนึ่งในการพิจารณา เช่นการที่ผู้นำชาวนาอ้างอิงตัวเองว่าเป็นเจ้าวเรือง หรือเป็นรัชกาลที่ 5 มาเกิด ย่อมสะท้อนให้เกิดระดับจิตสำนึกของผู้นำนั้นด้วยเช่นกัน

กล่าวโดยสรุป จากหน้าที่หลายประการของพหิทธิกรรมที่ได้กล่าวมาข้างต้น คงจะขอให้คำตอบแก่เราได้ว่า เหตุใดจึงมีการผนวกรวมเอาการทำพหิทธิกรรมเข้าไว้เป็นส่วนหนึ่งของบรรดากิจกรรมอันหลากหลาย ของขบวน-

การเคลื่อนไหวชาวเขาในครั้งอดีต และเราคงจะไม่กล่าว
เกินเลยไปนัก หากเราจะสรุปว่า ท่ามกลางการต่อสู้รบ
ด้านอื่น การช่วงชิงชัยชนะ (ทางด้านจิตใจ) ให้ได้ในภาร
ทำพิธีกรรมนั้นไม่เพียงแต่เป็นสิ่งที่ควรจะทำเท่านั้น หากแต่
เป็นสิ่งที่จำต้องกระทำทีเดียว

เชิงอรรถ

1. ดูคำนิยามอย่างละเอียดในกัญญา แก้วเทพ, "อุดมการณ์ : แนวคิดและแนววิเคราะห์, วารสารเศรษฐศาสตร์-
การเมือง, 3 : 3 (ม.ค.-มี.ค. 2527), หน้า 35.
อนึ่ง เพื่อความเข้าใจร่วมกันในที่นี้ จะขออธิบายว่าความคิดทุกความคิดในสังคมนี้มีได้มีลักษณะเป็นอุดมการณ์ไปเสีย
หมดทุกความคิด ทั้งนี้เพราะบรรดาความคิดต่าง ๆ ในสังคมนี้ ล้วนมีต้นกำเนิดมาจากประสบการณ์หลากหลายของมนุษย์
ทั้งประสบการณ์ในการต่อสู้กับธรรมชาติและต่อสู้กับชีวิตทางสังคม แต่ทว่าความคิดหนึ่ง ๆ จะแปรสภาพมาเป็นอุดมการณ์
ได้ก็เนื่องมาจากวิธีการที่นำเอาความคิดนั้นมาใช้ ตัวอย่างเช่น ความคิดที่ว่า "มือเท้าของคนเรานั้นสั้นยาวไม่เท่ากัน"
ความคิดดังกล่าวนี้ก็เป็นข้อเท็จจริงที่สรุปมาจากการสังเกตสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่หากเมื่อใดก็ตามที่นำเอาความ
คิดนี้มาให้ความชอบธรรม (justify) กับความไม่เสมอภาคในสังคม เมื่อนั้นความคิดอันนี้ก็กลายเป็นอุดมการณ์
2. ยังมีคำถามสำคัญ ๆ อีกมากมายที่เกี่ยวข้องกับ เรื่องพิธีกรรม ซึ่งควรจะศึกษาให้ละเอียดในขั้นนี้ไม่ได้ ตัวอย่างคำถาม
สำคัญ ๆ นั้นได้แก่ อะไรทำให้คนเข้าร่วมพิธีกรรม การเข้าร่วมพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับกระบวนการทางจิตวิทยาที่เรียก
ว่า identification อย่างไร การเข้าร่วมพิธีกรรมช่วยเพิ่มหรือลดศักยภาพที่จะปฏิบัติการบางอย่างเพียงไร อย่างไร
ทั้ง ๆ ที่พิธีกรรมบางอย่างเหลือแต่เพียง "รูปแบบ" โดยที่ผู้เข้าร่วมไม่ได้เข้าใจ "เนื้อหา" ของพิธีกรรมนั้นเลย
จนกระทั่งมีคำกล่าวว่า "ทำแต่พอเป็นพิธี" แต่เหตุใดจึงยังคงต้องมีการกระทำพิธีกันอยู่ การประกอบพิธีกรรมได้ทำ
หน้าที่เฉพาะควบคุมด้วยการใช้ความรุนแรงได้อย่างไร
3. ดูรายละเอียดเกี่ยวกับความคิดและงานชิ้นสำคัญของอัลธูแซร์ ที่เกี่ยวกับการวิเคราะห์อุดมการณ์ ใน อุดมการณ์และกล-
ไกของรัฐทางด้านอุดมการณ์ : หลุยส์ อัลธูแซร์ (เขียน) กัญญา แก้วเทพ (แปล), โครงการหนังสือเล่มแรกของ
สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
4. แต่การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดนี้ อาจจะทำให้หลายรูปแบบ หลายเนื้อหา โดยอาจจะผลิตซ้ำใหม่ อาจจะลอกเลียนแบบของ
เดิมทุกประการ หรือตัดต่อแต่งเติมจนดูแปลกตาไปจากรูปเดิม หรืออาจจะมีการ "เปลี่ยนเอาเหล่าเก่าไปใส่ขวดใหม่"
"เหล่าเก่าขวดเก่าแต่เปลี่ยนฉลากใหม่" เป็นต้น ดังนั้นการศึกษาค้นคว้าแก่นของความคิดอันหนึ่ง ๆ อุดมการณ์อันหนึ่ง ๆ
จึงต้องวิเคราะห์ค้นหาร่องรอยเพื่อสาวไปหาต้นกำเนิดที่แท้จริง
5. ผู้ที่สนใจการเมืองการสืบทอดทางด้านจิตสำนึกและวัฒนธรรม อาจจะได้ดูจาก P. Bourdieu and Jean-Claude Passer-
on, *Reproduction in Education, society and culture*, Sage Publications, 1977.
6. สุนทรีย อาสะโวยี ตั้งข้อสังเกตว่า ประเพณีการทำบุญของสังคมอีสานที่เรียกว่า "ฮีสสิบสอง" ซึ่งกำหนดกิจกรรมการ
ทำบุญที่สำคัญตลอดทั้งปีนั้น การทำบุญที่ใหญ่ที่สุดคือ "บุญพระเวส" ในงานบุญนี้จะมีการนำเอามาลัยสูตรมาเทศน์ ซึ่ง
เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระศรีอาริย์ นอกจากนี้บุญพระเวสยังเป็ประเพณีที่จะต้องเชิญชวนให้ชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นมา

ร่วมพึ่งพิงกันต้องนิมิตพระจากวัดต่างหมู่บ้าน ซึ่งในอีกด้านหนึ่ง งานบุญดังกล่าวก็เป็นโอกาสที่จะทำให้เกิดสมานฉันท์ในระดับกว้างไกลกว่าระดับหมู่บ้าน (supravillage solidarity) และยังมีประเพณีอีกหลายอย่างในชนบทที่ได้จัดให้มีโอกาสการเกิดสมานฉันท์ดังกล่าว เช่น การแข่งตีกอง การแข่งเรือ เป็นต้น ดู สุเมธี อาสะไวย์, จากอนุทินพระศรีอารีย์ถึงชนผู้มีบุญภาคอีสาน, สถาบันไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528.

7. ดูตัวอย่างงานศึกษาในลักษณะนี้ของ Henri Lefebvre, "Problèmes de la Sociologie rurale", Cahiers Internationaux de Sociologie, Tome VI, Paris, 1949, pp. 78-100. และ Esteban Magannon "Cognition of Time, change and Social Identity : Klinga History and Historical Consciousness" in History and Peasant Consciousness in South East Asia, A. Turton and S. Tanabe (eds.), Senri Ethnological Studies (no. 13) National Museum of Ethnology, Osaka, 1984, pp. 235-266.
8. ดูงานศึกษาของ ปรีดา เฉลิมเผ่า กอณัฏกุล, "ความเปลี่ยนแปลง และความต่อเนื่องในศิลปะการแสดงหนังตะลุง", สถาบันไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.
9. ดู ขาววิทย์ เกษตรศิริ, "กฎไพร่สมัยอยุธยากับความคติผู้มีบุญ-พระศรีอารีย์-พระมาลัย", วารสารธรรมศาสตร์ 9 : (ก.ค.-ก.ย. 2522), หน้า 53-86.
10. Jane C. Scott, "Protest and profanation" (part I), Theory and Society, 4:1 (1977), pp. 1-38, (part II), Theory and Society, 4:2 (1977) pp. 211-246.
11. P. Ansart ได้แบ่งจิตสำนึกทั้ง 2 ประเภทออกจากกันอย่างชัดเจน เพื่อเลือกวิธีการทางสังคมวิทยาที่จะใช้ในการศึกษา ซึ่งอาจจะมีส่วนที่แตกต่างกัน ดู P. Ansart, Ideologies, conflits et pouvoir, P.U.F., Paris, 1977.
12. นี้เป็นแนวท้าววิเคราะห์ของ J.C. Scott, "Protest and profanation", op. cit.,
13. ผู้เข้าร่วมสัมมนาท่านหนึ่งได้ให้ความกระจ่างว่า ข้อความดังกล่าวได้รับการผลิตซ้ำสืบทอดมาจากต้นฉบับเดิม คือ ข้อความที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก
14. ดู วารสารสังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), 6: 2 (ค.ค.-มี.ค. 2527) "ฉบับโลกทัศน์ชาวนา" ในเวทีประชุม ได้มีผู้ร่วมสัมมนาจากทางภาคเหนือท่านหนึ่งได้ให้ข้อมูลยืนยันแนวคิด เรื่องการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดจิตสำนึกว่า ในปัจจุบัน การเล่นชอเก็บนก นี้ได้รักษารูปแบบเดิมเอาไว้ แต่ได้ปรับเนื้อหาให้ทันสมัย เข้ากับเหตุการณ์ปัจจุบันมากยิ่งขึ้น คือเปลี่ยนจากความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับนายค่านในสมัยก่อน มาเป็นความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับพนักงานป่าไม้ในยุคปัจจุบัน
15. Karl Mannheim, Ideology and utopia, Routledge and Kegan Paul, 1936.
16. ดู ปรีดา, เรื่องเดิม, หน้า 38.
17. Lucien Goldmann, "Conscience réelle et conscience possible, Conscience adequate et fausse conscience", in Marxisme et Sciences humaines, Gallimard, 1970.
18. Kwang-Ching Liu, "Worldview and Peasant Rebellion : Reflections on Post-Mao Historiography,; Journal of Asian Studies, 40:2, (Feb. 1981), pp. 295-326.
19. Maurice Block, "The Past and the Present in the Present", Man 12:2 (August 1977), pp. 278-292.
20. S. Tanabe, "Ideological practice within peasant rebellion : The case of Siam around

the turn of century; in *History and Peasant consciousness in South East Asia*, op. cit. pp. 75-110.

21. ดู หลุยส์ อ็อลูเชร์, เรื่องเดิม.
22. ในการศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวชาวนาในอดีตที่ใช้อุดมการณ์พระศรีอารียะและอ้างตนเองว่าเป็น "ผู้มีบุญ" นั้น มีข้อน่าสังเกตว่า ในระหว่างขั้นตอนก่อนที่จะมีการประกาศตัวผู้นำว่าเป็น "ผู้มีบุญปฏิการ" มาเกิดขึ้น บรรดาผู้นำเหล่านี้จะผ่านขั้นตอนของการเป็น "ผู้วิเศษ" มาก่อน การเป็น "ผู้วิเศษ" หมายความว่า เป็นผู้มีอิทธิปาหิพิเศษในการรักษาโรค ทำนายโชคชะตา หรือทำพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ตอบสนองความต้องการเฉพาะหน้าของชาวบ้านได้ โปรดดู พรเพ็ญ อันตระกูล, อัจฉราพร กุมทิลัย (บรรณาธิการ), **ความเชื่อพระศรีอารียะและกบฏผู้บุญในสังคมไทย**, สนพ. สรวังสรรค์, กรุงเทพฯ, 2527.
23. ดู รายละเอียดในเรื่องนี้ใน กัญจนา แก้วเทพ, **จิตสำนึกชาวนา**, สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ก.ศ. 2527.
24. ดู หัวข้อเรื่องความจำเป็นที่จะต้องมี การต่อสู้ทางอุดมการณ์ในขบวนการเคลื่อนไหวใน กัญจนา แก้วเทพ, "อุดมการณ์ : แนวคิดและแนววิเคราะห์", เรื่องเดิม. และ กัญจนา แก้วเทพ, "ลัทธิมาร์กซ์ของกรรมวิธี", **วารสารธรรมศาสตร์**, 12 * 2 (มี.ย. 2526), หน้า 105-122.
25. George Rude, **Ideology and Popular Protest**, Lawrence and Wishart, London, 1980.
J.C. Scott, "Protest and Profanation", op. cit.,
26. J.C. Scott, op. cit.,
27. ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจชัดที่สุดคือ เนื้อหาในเพลงยาวพยากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา
...เข้าปราสาทจะตกตำต้อย
กระเบื้องจะเฟื่องฟูลอย
น้ำเต้าอันลอยนี้ จะกอยจาง...

